

रोगी कसा असावा?

डॉ. श्रीकान्त वाघ, न्हुमॅटॉलॉजिस्ट, पुणे

आयुर्वेद हे भारताचे प्राचीन वैद्यकीय शास्त्र आहे. आज उपलब्ध असलेले तसेच अभ्यासले जाणारे चरकसंहिता आणि सुश्रुतसंहिता हे ग्रंथ अनुक्रमे ३५०० आणि ३००० वर्षांपूर्वीचे आहेत. तेव्हाही आजार होत, अपघात होत, युद्धे होत. वैद्यांच्या औषधांनी रोगी बरे होत असत. आयुष्याचा, आरोग्याचा तसेच रोग निवारण करण्याचा सखोल विचार आयुर्वेदात सापडतो.

रोग चांगला बरा होण्यासाठी चार आवश्यक गोष्टी आयुर्वेदाने सांगितल्या आहेत. या चौघांना पादचतुष्टय असे म्हणतात. चारही पाय सुस्थितीत असले तरच कोणताही प्राणी नीट चालू शकतो. तसेच चिकित्सेची (Management of Disease) चारही अंगे जर उत्तम असली तरच रोग बरा होऊ शकतो, अन्यथा नाही.

भिषक् द्रव्याणि उपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।

गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकार व्युपशानाये ॥ च.सू. ९/३

- १) वैद्य (Doctor)
- २) द्रव्य किंवा भेषज (Drug)
- ३) परिचारक (Nurse) आणि
- ४) स्वतः रोगी किंवा आतुर (Patient)

ही ती चार अंगे आहेत. भावप्रकाश या ग्रंथात दूत (नातेवाईक, मित्र, निरोप सांगणारा) तसेच द्रव्य (धनसंपत्ती) आणि दीर्घायुष्य ही देखील तीन जादा अंगे सांगितली आहेत. त्यांचा समावेश आतुर या अंगातच होतो.

कोणी म्हणतात की आतुर हे अंग सर्वात महत्त्वाचे आहे. रोगी नाही म्हणजे रोगही नाही. अशा परिस्थितीत चिकित्सा कशाची करणार? परंतु ही शंका योग्य नाही. कारण रोग हे येथे गृहितकच आहे. पथ्य पाळणे, वेळेवर औषधे घेणे इत्यादी पद्धतींनी रोगी हा वैद्याच्या सल्ल्याप्रमाणे वागून रोग दूर करण्यास मदत करत असतो.

वैद्यहीनाः त्रयः पादाः गुणवन्तः अप्यपार्थका ।

वैद्यः तु गुणवान् एकः तारयेत् आतुरं सदा ॥ सु.सू. ३४/१७-१८

या चार अंगांमध्ये वैद्य हाच प्रधान आहे. कारण वैद्य हाच रोगांचे स्वरूप आणि त्यांची चिकित्सा जाणतो. तोच योग्य ते औषध योग्य ठिकाणी वापरतो. रोग्याला पथ्य सांगतो आणि परिचारकाला सूचना देतो. जळणाची लाकडे, अग्नि आणि भांडी असली तरी जसे आचाऱ्याशिवाय अन्न शिजत नाही तसेच हे आहे. रणांगण, शिपाई आणि शस्त्रे असली तरी युद्ध जिंकायला सेनापती लागतोच. कुंभार नसला तर मातीपासून मडके बनू शकत नाही. उपाध्याय नसले तर कधी होमहवन होईल का? वेळ आली तर एकटा कर्णधार जसा बुडणारी नाव वाचवू शकतो, तसेच कधीकधी प्रसंगानुसार एकटाच गुणवान वैद्य रोग्याला तारू शकतो.

हे प्रत्येक अंग स्वतंत्रपणे गुणवान असले पाहिजे म्हणजेच त्यांच्या एकत्रित प्रयत्नाने चिकित्सा साध्य होते.

रुग्ण (Patient) आणि रोग (Disease) यात फरक आहे. चिकित्सा (Treatment, Management) ही रुग्णाला झालेल्या रोगाची करतात. म्हणूनच रोगाची चिकित्सा करताना रुग्णाचे सहाय्य लागते. यासाठीच आतुर किंवा रोगी हाही उत्तम किंवा प्रशस्त असणे आवश्यक आहे.

स्मृतिः निर्देशकारित्वम् अभीरुत्वम् अथापि च

ज्ञापकत्वम् च रोगाणाम् आतुरस्य गुणाः स्मृताः । च. सू. ९/९

रोगी स्मृतिवान असावा. त्याची स्मरणशक्ती चांगली असावी. त्याला आजाराच्या सुरुवातीपासून तो आजार कसाकसा वाढत गेला, कोणत्या कारणांनी वाढला किंवा कमी झाला, पूर्वी अन्य कोणते आजार झाले या सर्वांशी आठवण पाहिजे. स्वतःच्या स्मरणशक्तीवर विश्वास नसलेले काही जाणते रुग्ण ही माहिती लिहून आणतात तसेच फाईलमध्ये तारीखवार कागद जोडून ठेवतात. तसे असले तरी चालेल. ही सर्व माहिती वैद्यास समजली म्हणजे त्यावरून वैद्यास निदान (Diagnosis) करणे सोपे होते व त्यामुळे चिकित्साही साधते. अपस्मारासारख्या (Epilepsy) रोगांमध्ये रोगी स्वतःच बेशुद्ध होतो. अशावेळी ज्याने रोग्याची ही अवस्था

पाहिलेली असते अशा नातेवाईकाने किंवा मित्राने योग्य ती माहिती वैद्याला पुरविली पाहिजे. ज्या रोग्यांचे मानसिक स्वास्थ्य बिघडलेले असते, अथवा जे बेशुद्ध असतात अशा रुग्णांच्या बाबतीत मित्रांनी अथवा नातेवाईकांनी सांगितलेली माहितीच वैद्यांना उपयुक्त ठरते.

रोगी सत्य बोलणाराही असावा, म्हणजेच त्याने खरी माहिती सांगणे आवश्यक आहे. वेश्यागमन, धूम्रपान, मद्यपान, व्यसनित्व तसेच टीबीसारख्या रोगांविषयी खरी माहिती लपविण्याची रुग्णांची प्रवृत्ती असते. हल्ली इन्शुरन्ससाठी ब्लडप्रेसर, मधुमेह, हृदयरोग यांचीही माहिती देण्याचे रोगी टाळतात. अशा अपुऱ्या माहितीमुळे रोगाचे योग्य निदान होऊ शकत नाही आणि चिकित्सेत बाधा येते.

रोगी भिन्ना नसावा. घाबरटपणामुळे शरीरावर करायच्या शस्त्रकर्म आदि उपचारांना रोगी संमती देत नाही. कित्येक रुग्ण रुग्णालयात प्रविष्ट होण्यासच घाबरतात. तर काही एखाद्या विशिष्ट हॉस्पिटलमध्ये अॅडमिट होण्यास घाबरतात. काही अॅलोपॅथीचे औषधही नाकारतात. आयुर्वेदातील वमन (उलटी करणे), रक्तमोक्षण (जळवा लावून अथवा अन्य उपायांनी रक्त काढणे) दहन (डाग देणे) अशा उपायांसाठी देखील रुग्ण काहीसा धाडसी असणे आवश्यक आहे. काही रुग्ण गोळी घशात अडकेल म्हणून गोळी घ्यायचेही टाळतात. तर कोणाला इंजेक्शनची भीती वाटते. अशा रुग्णांची चिकित्सा करणे अवघडच आहे. क्वचित प्रसंगी भिन्नेपणा व विस्मरण हेही रुग्णचिकित्सेत उपयोगी पडतात परंतु ते असो. घाबरटपणा ही एक मनोविकृतीच आहे. त्याने रोगही वाढतो (विषादः रोगवर्धनानाम् श्रेष्ठः) यासाठीच रोगी सत्ववान असावा असे वाग्भट म्हणतात.

सत्ववान म्हणजे ज्याच्या मनाचे स्वास्थ्य संतुलित आहे, जो रोग आणि औषध या दोघांमुळे होणारे क्लेश सहन करू शकतो असा. तापामुळे होणारी फणफण तसेच त्यावरील औषधाचा कडवटपणा हे दोन्हीही सहन करता आले पाहिजेत. धैर्याने जसे एखादे प्रायश्चित्त घेतात तसे सत्ववान रोगी स्वतःच्या रोगाची चिकित्सा करून घेतात. मधुमेह, संधिवात, मूत्रपिंडाचे रोग (kidney failure) अशा रोगांमध्ये रुग्णांचे धैर्य अगदी पणाला लागत असते. तर उन्मादासारख्या मानसिक विकारांमध्ये रोग्याच्या नातेवाईकांची कसोटी लागते. रुग्णाच्या आणि नातेवाईकांच्या मनाचे संतुलन योग्य नसेल तर अशा रोगांमध्ये योग्य चिकित्सा होऊ शकत नाही.

याच अनुषंगाने जितेंद्रियत्व हेही आवश्यक आहे. सर्व इंद्रियांवर ताबा मिळवलेला असला म्हणजे वैद्य सांगेल त्याप्रमाणे रोगाची चिकित्सा होऊ शकते. असा रुग्ण पथ्यही योग्य प्रकारे पाळू शकतो. खोकला असूनही धूम्रपान सोडू न शकणाऱ्या तसेच काविळीतही मद्यपान करणाऱ्या रुग्णांची चिकित्सा योग्य प्रकारे होऊ शकत नाही.

निर्देशकारित्व हाही एक रोग्याचा गुण आहे. निर्देशकारित्व म्हणजे वैद्य जे सांगेल ते रुग्णाने ऐकले पाहिजे. यासाठी रुग्णाचा वैद्यावर विश्वास असणे आवश्यक आहे. तरच तो रोगी वैद्याने सांगितलेली सर्व औषधे वेळच्या वेळी घेईल. उपक्रम करवून घेईल आणि पथ्यापथ्य पाळेल. काही रुग्ण औषध योग्य न घेताही ते तसे घेतले असे सांगतात. अशा खोटे बोलणाऱ्या रुग्णांकडून चिकित्सेत धोका संभवतो. रुग्णालयातील परिचारकही कधी कधी कार्यबाहुल्यामुळे औषध वेळेवर देऊ शकत नाहीत. खरे तर निर्देशकारिता हा गुण रोग्याबरोबर त्याचे नातेवाईक तसेच परिचारक यांनाही लागू पडतो.

बदलत्या सामाजिक परिस्थितीत रुग्णांचा वैद्यावरील विश्वास कमी होऊ लागला आहे. काही रुग्ण स्वभावतःच शंकेखोर असतात. काही घाबरट असतात. कधी नातेवाईक रुग्णांना बहकवतात. रुग्णांचा वैद्यावर विश्वास नसेल तर कोणतीच चिकित्सा सफल होणे शक्य नाही. चरक म्हणतात, कृतघ्न, वैद्याचा द्वेष करणारा (भिषज द्वेषा), श्रद्धाहीन आणि वैद्याचे न ऐकणारा अशा रुग्णांची चिकित्सा करू नये. अशी चिकित्सा केल्यास वैद्यास अपयश, अर्थहानी इत्यादी अनेक संकटांना सामोरे जावे लागेल. (एतान उपचरन् वैद्यः बहून् दोषान् अवाप्नुयात् च.सि. २/६)

ज्ञापकत्व हा चौथा गुण रुग्णाच्या ठिकाणी आवश्यक आहे. वैद्य जी काही चिकित्सा व पथ्यापथ्य सांगेल ते त्याला उमजले पाहिजे. रुग्णचिकित्सेतील नातेवाईक व परिचारक यांनाही हा गुण लागू होतो. मधुमेहात चरबीयुक्त पदार्थ कसे टाळायचे, इन्शुलिनच्या इंजेक्शननंतर लगेच का जेवायचे, संधिवातात व्यायाम किती व कसा करायचा, ब्लडप्रेसरमध्ये आहारातील मिठाचे प्रमाण किती ठेवायचे हे वैद्याने सांगितल्यानंतर रुग्णाला समजले पाहिजे व त्याप्रमाणे रुग्णाचे आचरण झाले पाहिजे. रुग्ण सुशिक्षित असला तर हे सर्व समजण्यास मदत होते. मात्र सुशिक्षित रुग्णास हे सर्व उमजेल आणि तो ते सर्व पाळेल असे नाही. तसेच काही अशिक्षित रुग्णही उत्तम बुद्धिमत्तेचे असतात व वैद्यांच्या आदेशाचे यथायोग्य पालन करतात.

आतुरगुणांचे (Qualities of Patient) वरील वर्णन हे सुमारे ३५०० वर्षांपूर्वी लिहिलेल्या चरकसंहितेतील आहे. वाग्भटांनी (इ.स. १५०) मात्र रोगी आढ्य म्हणजे श्रीमंत असावा असा पहिला गुण सांगितला आहे. सुश्रुतांनीही रुग्ण द्रव्यवान असावा असे म्हटले आहे. त्यानंतरच्या योगरत्नाकार, भावप्रकाश इत्यादि ग्रंथांमध्ये आणखीही बरेच वर्णन आले आहे.